

بررسی نقش اصلاحات ساختار صنعتی در ارتباط با توسعه صادرات غیر نفتی ایران

دکتر میرهادی زاده

بخش اول روند رشد تفکر صنعتی در کشور

صادرات غیر نفتی میباشد، ملاحظات ذیل را در برمیگیرد:

الف - الزامات مربوط به تفکر صنعتی و تغییر از نهاده های سنتی به نهاده های ارزشی.

ب - نقش همگرایی های پرتوان تجارت جهانی در دگرگونی تولید و سرمایه سالاری.
پ - شرایط تعیین کننده برای محدودتر کردن دوره اتکا، به منابع نفت خام.
ت - دلایل خروج از بن بست صادرات تک محصولی به تنوع صادراتی.

ث - تنگناها - موانع، محدودیتها و راه کارهای موثر بر توسعه. بدیهی است در جهت مشخص شدن رهیافتها و عوامل موثر در اصلاح ساختار صنعتی مسائل ساختاری دیگری از قبیل ساختار مالی و پولی به ویژه ارزی، ساختارهای تشکیلاتی مانند اتاق های صنایع، بازرگانی و تعاون، یارانه ها صادراتی، واگذاری تصدی دولت در امر اقتصادی به

نهادهای قانونی مزبور سیاستهای حمایتی و هدایتی در امر صادرات و آثار انحصارات دولتی قابل بحث میباشد که در این مقاله نگاهی گذرا به آنها نیز ضرورت خواهد یافت. به هر صورت مسائل یاد شده دارای دو وجه خرد در

نمایند و عملیات مالی آنها با شفافیت و حسابرسی توأم گردد.

- حمایت دولتی از بنگاه های بزرگ نباید به رشد طبیعی، مالی و سازمانی بنگاههای کوچک و متوسط آسیب برساند.

برای هریک از این سیاستها و یا جهت گیری های ساختاری و استراتژیک بخش صنعت یقیناً "مطالعات تطبیقی و اقتصاد سنجی صورت گرفته و تجربه های صنعتی کشور در پنجاه ساله اخیر، نقد و موشکافی گردیده است تا

۱- آینده نگری صنعت در ایران

بر اساس راهبردهای توسعه صنعتی ایران تا افق ۱۴۰۰ هجری شمسی محور اصلی توسعه صنعتی آینده کشور، رشد صادرات و افزایش سهم صادرات صنعتی است پیش بینی ها و کیفیت اصلاحات ساختاری در چارچوب سیاستها و اقدامات مشخص در راستای راهبرد یاد شده به شرح خلاصه زیر است:

- قیمت عوامل تولید به گونه ای تعیین شود که منعکس کننده ارزش واقعی آنها باشد.

- ساختار انگیزشی در زمینه جایگزینی واردات و توسعه صادرات بنحوی تنظیم شود که اثرات مطلوب برای رشد تولید و صادرات محصولات صنعتی داشته باشد.

- مقررات و قوانینی که باعث کاهش رقابت و مانع تحرک سرمایه و نیروی کار می شوند تدریجاً کاسته و سپس حذف گردند.

- نقش بخش عمومی باید به تامین و فراهم سازی زیر بناهای فیزیکی و انسانی محدود شود.

- روند خصوصی سازی بخش عمومی بر اساس برنامه زمان بندی شده ادامه یابد.
- شرکت های دولتی و بنگاه های عمومی در فضای رقابتی حاکم بر بخش خصوصی فعالیت

امکان حضور ایران در بازارهای جهانی مانند کشورهای نوحاسته صنعتی جنوب شرق آسیا در طی دو دهه آینده ترسیم و تصویر شده باشد. نظر به اینکه برداشت مقاله حاضر بررسی نقش اصلاحات ساختار صنعتی برای توسعه

شرکتهای فرامنطقه ای و فراملی / ظهور و شکل های تازه مدیریت برای توزیع ده ها و صدها هزار قلم کالاها با رعایت شرایط متغیر بازارها وسیله شبکه های ارتباطی الکترونیکی و ماهواره ای است. بدین ترتیب است که شتاب داد و ستدها و بازاریابی خارجی برای صادرات با اطلاعات مافوق صوت صورت می گیرد. هنوز بسیاری از کشورهای پیشرفته صنعتی هم بدین مرحله دست نیافته اند ولی در این دگرگونی فکری سهم میباشند.

۳-۱ - همگرایی ها، سرمایه سالاری صنعتی و محدودیتها

بحث و بررسی پیرامون اصلاحات ساختار صنعتی و صادرات کشور بدون تحلیل ساختار جدید اقتصاد صنعتی جهان تحلیل قابل قبولی برای اقتصاد و تجارت ایران در پی نخواهد آورد، بلکه تحلیلی مقایسه ای از بخش خارجی اقتصاد کشور برای تعیین شرایط تعادل بازرگانی در بلند مدت را می طلبد. همگرایی های منطقه ای و فرا منطقه ای و انباشت شدید و سنگین سرمایه فیزیکی در صنایع مصرفی و هدف رهبری انتقال سرمایه و فن آوری توسط شرکتهای فراملی همراه با رقابتهای سخت سیاسی وسیله قطب های صنعتی به ظهور پدیده سرمایه سالاری انجامیده است که حاصل مطلق آن جهانی شدن بازارها و افزایش قدرت رقابتی ساخته های صنعتی و متنوع، افزایش محدودیت های تجارتی است که جهت گیری های صادراتی برای کشورهای نوپای نیمه صنعتی بر پایه فروش نفت خام را با مشکل روبرو ساخته است.

قبول فرآیند مزبور از نظر تصمیم گیری و مشارکت در اقتصاد جهانی و بدست آوردن سهم مشخصی از بازارهای جهانی ملازمه بسا سرمایه گذارپهای و سمیتر در مراکز تحقیقات خدمات فنی

برگیرنده ارزشهایی برای توسعه تفکر صنعتی و نوآوری است. این چنین ره یافتی برای تولیدات صادراتی و بازاریابی و بازرگانی خارجی آنها از اهمیت بیشتری برخوردار میباشند.

تحلیل تفکر صنعتی به این واقعیت اشاره مینماید که توسعه فرهنگی - انسانی - محصولات دانائی ها را منظمآ توزیع و از نوسانمان می دهد و پراساس زبانها و رمزها و منطقه ها نظریه ها و فرضیه های تازه ای ابداع می کند تا ارزش های جدیدی برای محیط زندگی پدید آورد. ویژگی های اقتصادی معاصر نتیجه این توسعه فرهنگی است و شامل همه ارزشهایی است که از به کارگیری یافته های علمی در مورد نهاده های محدود و تمام شدنی سنتی بدست آمده و جانشین عوامل تولیدی مانند زمین، مواد خام و سرمایه و حتی نیروی کار و مدیریت شده است. از نتایج این تحول انقلابی انبوه زدائی تولید و گسترده تر کردن دامنه آزادی انتخاب مصرف کنندگان ایجاد بازارهای مناسب، (خرده بازارها) و متعادل به جانشینی بازارهای موهوم و انبوه (عمومی بازارها) برای تولید کنندگان و تاکید بر استفاده از علوم رفتاری برای جذب خریدار / توسعه تبلیغات تخصصی خانوادگی برای بازرگانی و بازرگانشائی / قرار گرفتن ساختار سازمانی شرکتها و مدیریت های صنعتی بر محور ساختارهای استاندارد شده و گذر از ساختار دیوانسالاری و یکپارچه / سرمایه

کوتاه مدت و کلان در بلند مدت است.

۲-۱ - تفکر صنعتی و تحول ارزشها

تفکر صنعتی برای توسعه صادرات، نگرشی فرهنگی و ارزشی است اساس این تفکر خود شناسی و رویکردی به هویت فردی و جمعی جهت شناخت شایستگی های قومی، هنرها - آداب و رسوم، کمال یابی به منظور حفظ یکپارچگی ملی میباشد و لذا حرکت به سوی سربلندی و کوشش برای درهم پیچیدن طومار نارسائی ها و وکاستی ها و نقش آفرینی و حل مسائل پیچیده اقتصادی خویش است. کارشناسان علوم انسانی بر این باورند که تفکر صنعتی وقتی پدید می آید که نوع تجزیه و تحلیل فردی برای عرضه انواع ره یافت های ممکن پرورده شود و نیازهای مطالعاتی افراد از طریق جمع آوری و پردازش، اطلاعات روز بر اختیار آنها قرار گیرد به طرزیکه زمینه های مربوط به سیاست گذاریها در محور توجه بوده و پاسخ گوی نیازهای جاری زمان باشد و تحولات تولید و فن آوری را تفسیر نماید. اطلاعات فنی و صنعتی قلمرو نامحدودی دارند این اطلاعات بایستی گروه بندی شوند و نظام ویژه آنها و عرصه های کاربرد هر یک ارزشیابی و در اختیار نوآموزان قرار گیرد. تداوم این روش با اصلاح ویا ترکیب و ادغام اطلاعات و در نهایت تلاش های مشترک و گروهی در شناخت مسائل و راه حل آنها جریان فکری سالمی را به وجود می آورد که در

در بخش توسعه منابع طبیعی و انسانی خواهد داشت تا از این دیدگاه به نوسازی صنعتی و ظرفیت گسترده و بازاریابی پرداخته شود. بی تردید جهت گیری اقتصاد ایران برای تحصیل سهم شایسته از درآمدهای صادراتی، بدون اتکا به منابع نفت و گاز در شرایط فعلی دور از انتظار به نظر میرسد و منابع مزبور بجای توسعه نامحدود صنایع مصرفی می باید به مصرف سرمایه گذاری در خدمات تخصصی برسد و از منابع معدنی فلزی و غیرفلزی بهتر بهره برداری شود.

۴-۱ - تعهدات بخش صنعت ایران

در یکی از گزارش های عملکرد وزارت صنایع چنین آمده است که «طی ۲۰ سال گذشته حدود ۴۱ هزار واحد صنعتی به بهره برداری رسیده است و ۸۲۲ هزار فرصت شغلی از این مسیر ایجاد شده و سهم صادرات صنعتی در صادرات غیر نفتی از ۱۸/۲ درصد در سال ۱۳۵۷ به ۴۹/۵ درصد افزایش یافته است. حدود پنج هزار طرح صنعتی و پیشرفت فیزیکی بالای ۴۰ درصد در حال ساخت و ساز است و با امکانات گسترده خود می توانیم توان علمی را در بخش صنعت سازماندهی کنیم ...» گزارش مزبور بر این باور است که ضرورت ایجاد مراکز تحقیقاتی و نرم افزاری مشاهده می شود... زیرا که این رشته ارزش افزوده بالایی دارد و نیازمند سازماندهی منظم می باشد.

نگارنده در مقام نقد این پیش بینی ها نمی باشد ولی آن را کام مثبتی می داند که بخش صنعتی ایران بازار داخلی را متعادل کرده است و از لحاظ تولید و کیفیت ساخت فرآورده های صنعتی برای صادرات با مشارکت سازندگان معتبر دنیا - امکان حضور خود را در بازارهای منطقه افزایش می دهد تا بتواند وارد بازارهای دیگر گردد. اما حضور سرمایه صنعتی در استانهای کشور به تناسب نیازها

و اولویت ها بوده است و نه به قصد صادرات که دنیای صنعتی معاصر مدتها پیش از این محدودیت ها گذر کرده اند و به مراحل رشد رسیده اند. بنابراین تعهدات وزارت صنایع لزوماً در جهت افزایش حجم اشتغال نیروی انسانی و حمایت از بخش خصوصی صنعتی و توسعه صادرات و خدمات فنی در مراحل نخستین اجرائی قرارداد.

۵-۱ - تعهدات بخش بازرگانی خارجی و بانكداری

بخش بازرگانی خارجی و نظام بانكداری کشور ما به سبب سمت گیری انقلاب اسلامی ایران در جهت قطع وابستگی بخارج هنوز از اثرهای زیان آور وابستگی به صدور نفت خام یعنی از نوسانات درآمدهای نفتی رنج می برد و برنامه توسعه اجتماعی و اقتصادی دوم و سوم ایران نیز با پذیرفتن تلاطم های ناشی از این نوسان ها اجرا شده و به پایان خواهد رسید. در چنین شرایطی تدابیر کوتاه مدت و میان مدت در بازرگانی خارجی و نظام مالی چاره ساز خواهد بود ولی در بلند مدت میباید تحولاتی در آزاد سازی بازرگانی خارجی و نظام بانکی پدید آید به نحوی که کشورهای طرف تجاری

ایرانی از تنگناهای اعتباری بکاهند و مانع از بروز کسری در موازنه تجاری ایران شوند و این واقعیت را دریابند که تداوم بازرگانی برای هر کشور خریدار یا فروشنده کالا اولاً نیاپستی پر هزینه شود و ثانیاً ایران برای تحصیل منافع از بازرگانی جهانی هرگز به اسارت بازرگانی و سیاست های بیگانه تن در نخواهد داد. از آثار مهم این شرایط روی آوردن کشور به خرده بازارهای آسیا و آفریقا و امریکای لاتین به جانشینی عمده بازارهای اروپائی و امریکائی و پیش گرفتن تعهدات کوتاه مدت و میان مدت در تجارت منطقه ای است.

اصلاحات بازرگانی با رویکردهای متنوع به واقعیات با ایجاد مناطق آزاد تجاری راه سازی، بندر سازی توسعه حمل و نقل و پیش گرفتن خصوصی سازی و تقویت بخش های خصوصی و تعاونی و تجدید ساختارهای بانکی و پولی به اجرا گذاشته شده است که برای بخش دولت تعهد آور است.

بخش دوم

اصلاحات ساختاری تنگناها و محدودیتها

۱-۲ - تردید در کارکرد نمونه های موفق

جهت گیری های سالم برای اصلاحات ساختار صنعتی و توسعه صادرات آنگونه که در طراحی کارشناسان رسمی ما عنوان شده و به ۷ مورد آن در بخش اول اشاره گردیده است یافته هائی برای شکوفائی صادرات و برنامه ریزی برای رشد بازرگانی داخلی و خارجی کشور است.

از نگاه یک فرد آشنا به فرهنگ اقتصادی کشور رشد بازرگانی از طریق صادرات بدون نفت خام با تحول ساختاری چشم گیر زمان می برد و خود مشروط و مقید به اجرای سیاستهایی برای رفع تنگناها و محدودیتهای کوتاه مدت و بلند مدت می باشد. در حالی که هنوز صنعت جوان کشور صنایع نوین یاد بیست ساله اخیر توان مقابل با بحران حاد بیکاری و تورم

تفکر صنعتی وقتی پدید می‌آید که ذوق تجزیه و تحلیل فردی برای عرضه انواع ره یافت‌های ممکن پرورده شود و نیازهای مطالعاتی افراد از طریق جمع‌آوری و پردازش، اطلاعات روز در اختیار آنها قرار گیرد

صنعتی است. جلوگیری از تنزل قدرت خرید کارگران و کارمندان شاغل در صنایع صادراتی نیز ضروری است چه اینکه تحرک عوامل تولید را بعنوان یک تنگنای نهفته میکاهد و سرعت کار و منطقی کردن اصلاحات صنعتی را از نیروی فعال میگیرد. ضرورت این پیشنهاد از نظر بلند مدت بودن دوره اصلاحات است که در این دوره احتمال افزایش فشارهای تورمی و تحمیل آن به قشرهای کم درآمد بسیار زیاد خواهد بود.

طبیعی است که اصلاحات صنعتی برای رشد صادرات مفهومی معادل افزایش ارزش افزوده پیدا میکند و درست است که این ارزش از طرح‌های مطالعه شده صنعتی و کارفرمایی به دست می‌آید ولی حاصل تلاش جمعی نیروی کار و مدیریت است که باید به نحو عادلانه ای هزینه‌های اجتماعی را پاسخگو باشد و ظرفیت‌های تولید را از نظر جامعه به سودآوری برساند که در توزیع عادلانه درآمدها خلاصه میشود و توزیع عادلانه درآمدها تاثیر پیوسته و نیرومند در ثبات مهارت‌های شغلی خواهد داشت.

بخش سوم

مزیتها و زمینه‌های افزایش سهم صادرات صنعتی ایران وره یافتها

تغییرات مثبت رفح محدودیت‌ها در بیست ساله گذشته و ورود کشور به مرحله تجارت الکترونیک و همکاریهای صنعتی و تولید متنوع قابل توجه است. صورت بندی فهرست گونه در خصوص رفح محدودیتهای بازرگانی خارجی و همچنین توسعه صادرات صنعتی بعد از حدوث انقلاب اسلامی ایران بسیار دشوار است. صنایع متنوع سبک نیمه سبک و سنگین کشور ما در رده نخست این صورت بندی قرار می‌گیرند و سپس زیر ساخت‌هایی که هدف اصلی آنها بر داشتن موانع تجهیزاتی

بیافزایند به طوری که ترکیب صادراتی این کشورها از حدود ۷۰-۸۰ درصد مواد خام به حدود ۸۰ تا ۹۰ درصد کالاهای ساخته شده تبدیل گردیده است.

با اینهمه بروز بحران مالی در اقتصاد همه کشورهای یادشده نشان داد که حتی اقتصادهای سالم با مدیریت پیشرفته ممکن است در معرض خطر قرار گیرند و ریشه آن در اشتباهات سیاست‌گذاری‌های مربوط به آزاد سازی جذب سرمایه خارجی باشد که با استفاده از تسهیلات فراوان و به قصد سوداگری در بازارهای بورس (بورس مالی- بورس کالا) و نه به قصد سرمایه‌گذاری‌های بلند مدت وارد این کشورها می‌شده‌اند. به هر صورت برای کشورهای نو خاسته صنعتی آسیا و امریکای لاتین هزینه ورود و هجوم سرمایه‌گذاری کوتاه مدت خارجی بیشتر از منافع تجارت آزاد بوده است.

۲-۲ - پیوند ارزش‌های اجتماعی با اصلاحات صنعتی

در کنار کاهش حجم بنگاهداری دولت و انتقال واحدهای تولیدی و خدماتی به بخش‌های غیر دولتی که از الزامات اصلاح ساختار صنعتی و تولید است و همچنین در راستای افزایش کارآرائی و بهره‌وری در صنعتی عام، جلب مشارکت مردمی با ساماندهی کار و توجه به اقتصاد رفاه و سیاست حمایت اجتماعی می‌تواند از اصول تحول و اصلاح ساختار بازرگانی خارجی و داخلی باشد، به ویژه جانشین کردن سیاست حمایت اجتماعی توسعه بیمه‌های دسته جمعی و تعاون بجای رفاه کاتب ناشی از درآمد گذشته، منافع نفتی از اهم ضرورت‌های اصلاحی در ساختار

را به دست نیاورده است. لذا بخش صادراتی اقتصاد کشور منکی بر اقتصاد کشاورزی است یعنی اقتصادی که سهم آن در تولید ناخالص داخلی بیشتر از صنعت بوده است که خبر از درون‌گرائی مزمین اقتصادی می‌دهد و از این رو اصلاحات ساختاری در صنایع برای خروج از این تنگنا و رسیدن به اقتصاد برون‌گرا توصیه می‌شود. چنانچه این تحول اصلاحی و ساختاری پا نگردد یعنی سیاست توسعه صادرات صنعتی بر صادرات غیر صنعتی پیشی نگیرد نتیجه آن عدم تعادل‌های جدی توسعه فقر و بیکاری و تورم لجام گسیخته و حتی عواقب نامبارک سیاسی خواهد بود.

نظریه پردازان ممالک صنعتی مطالعاتی پیرامون تحولات صنعتی کشورهایی مانند ژاپن - چین - مالزی کره جنوبی و نظایر آنها در امریکای جنوبی بعمل آورده‌اند که بر از نارسائی‌ها و تضادها است. تصویری که در تحولات یک دهه گذشته این کشورها داشته ایم نشان می‌دهد که توسعه صنعتی همراه با تغییرات ساختاری و حرکت از بخش‌های کم تحرک به بخش‌های پویای تولیدی بوده است. این تحول ابتدا در مورد چهار کشور کره جنوبی تایوان - سنگاپور - هنگ کنگ و سپس مالزی بعداً و اندونزی تایلند - فیلیپین - چین - هند مصداق یافته است که آماده پیوستن به پیشرفت‌های صنعتی قرن آینده شده باشند. در باره عمده ترین علل موفقیت این کشورها چنین توضیح داده‌اند که با افزایش ورشد پیوسته میزان سرمایه‌گذاری در امور زیربنائی و اجتماعی و استفاده بهینه از سرمایه‌گذاری‌های مستقیم یا مشارکتی با خارجیان موفق شده‌اند که بر میزان صادرات

ویژه‌ای یافته اند.

فعلاً اقتصاد صنعتی کشور در موارد یاد شده از لحاظ جانشین کردن صادرات بجای واردات مواد آماده و حتی نیمه آماده صنعتی و مواد غذایی مصرفی همچنین از وسائل حمل و نقل جاده ای دریائی وینتری و هوائی و از لحاظ ارزش جاری سرمایه گذاری در زیر ساخت ها غنی است و در مرحله ای قرار گرفته است که می تواند با استفاده بهینه از منابع معدنی و فلزی بی کران خود برای ساخت و صدور کالاهای مبادلاتی بازار پسند با حداقل هزینه و مزیت رقابتی برپا خیزد.

به یاد می آوریم که قبل از انقلاب اسلامی برای تشویق صدور برخی از کالاهای صادراتی غیر نفتی مانند سیمان و سنگ های معدنی (تغلیظ نشده) جایزه تعیین می شد و یا در موافقت نامه های بازرگانی متوسل به روش تجارت پایاپای بوده ایم و یا مثلاً مقداری ارز از محل صدور متقال نخ پنبه خام کمپوت و غیره برای خرید متقابل مایحتاج صنعتی مانند کالاهای سرمایه ای و تبدیلی فراهم می گردیده، در حالی که پس از گذشت بیست سال چنین تصویری از بازرگانی خارجی نداریم با این وجود مشکلات جدیدی در بازارهای خارجی برای روابط صادراتی ما پدید آمده و زنجیره

این مشکلات به لحاظ جهانی شدن رقابت ها، سال به سال گسترده تر می شود و شکل گذشته را از دست می دهد. از این رو شبکه ارتباطی راه نور و داشتن تجهیزات و مهارتهای انسانی در سطوح بالا و تامین و ساخت راه آبی میان خزر و خلیج فارس به منظور اهمیت یافتن ارتباطات دریائی اروپا و آسیای میانه و خاوربور در میان است و احتمال اینکه بونسل بعد به این شبکه که دستاورد صنایع و فن آوری فردای ماست دسترسی داشته باشند قابل پیش بینی است و می تواند در برنامه ریزیهای آینده مورد توجه قرار گیرد.

همچنین جهانی شدن رقابت در بازارها، ناهمگونی جدی با ضعف مدیریت های فنی و کمبود سرمایه گذاری در نیازهای صادراتی ما داشته است. بدین سبب صنایع غیر خودی به صورت مونتاز رونق گرفته و فرسوده شده است در حالی که روش های جدید تولید با پشتوانه تحقیقات علمی و فنی و اقتصادی روز سریعتر از همیشه تغییر می یابند و هسته های مطالعاتی درون صنعت و دانشگاه ها پیش از گذشته به همبستگی و پیوند مشترک هشدار می دهند. مزیت کشور ما در این زمینه وجود صنایع خودی، نوب آهن و صنایع پتروشیمی و کانی است که سود آوری آنها ذاتاً پذیرفته

شده و در عمل باعث پیدائی صنایع بی شمار جانبی با مدیریت های پیشرفته است و امکان دارد که در آینده نزدیک از صنایع مونتاز فاصله بگیریم و ظرفیت تولیدات صادراتی کشور را به مراتب ارتقا، دهیم و اطمینان همکاران تجارتي خود را به توسعه روابط بیفزائیم.

آنچه بعنوان راه کارها و ره یافت ها قابل یاد آوری است ضرورت ایجاد تحول ساختاری در روش های شناسائی و کسب اطلاعات محیطی از وضع موجود کشورهای رقیب و مدل های تصمیم گیری و طراحی آنان و فن آوری اطلاعات بازرگانی است که بیشترین حجم اطلاعات علمی را جمع آوری و در سطوح مدیریت های صنعتی توزیع کند.

نقش این مقوله در ساختار عملیاتی مدیریت های امور بازرگانی ایران هنوز به صورت صنفی و سنتی شناخته می شود و چون به تعاریف تقسیمات و نظریه های دانش بازاریابی و بازرگانی با اغماض نگریسته ایم، نقش محیط شناسی و علوم انسانی و ریزه کاری های رفتاری در تجارت بین کشورها را نادیده گرفته ایم و می باید که در این زمینه هرچه سریعتر از مجموعه امکانات نرم افزاری خود به نحو شایسته ای بهره مند شویم. ■

منابع و پی نوشته ها:

- ۱) نشریه های گروه تدوین برنامه توسعه صنعتی ایران ۱۴۰۰
- ۲) برای دستیابی به اطلاعات، یکپارچه به مسائل رشد بازرگانی خارجی می توان به رساله زیر:
 - مراجعه نمود که در برگزیده مسائل قبل از انقلاب اسلامی ایران است:
 - صدرزاده (دکتر ضیا، اللین). صادرات ایران از دیدگاه رشد. چاپ تهران - اردیبهشت ۱۳۴۷
 - ۳) سلسله گزارش هایی با استقانه از اطلاعات روز از مراجع نیصلاخ در روزنامه اطلاعات که در ساله اخیر انتشار یافته است به ویژه در مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی که در آن تحلیل هایی بر اساس نظریات سازمان ملل متحتموجود است.
 - ۴) منابع خارجی برای بازرگانی بین المللی بر دسترس همگان نیست و لذا استفاده مستقیم از اینگونه منابع در این مقاله سهم زیادی نداشته است زیرا که اصولاً فهم مسائل داخلی تجارت ایران از برخورد عقاید داخلی دشوار نیست.

